

РОЗДІЛ II

КОНФЕСІЙНІ ВИЯВИ РЕЛІГІЙНИХ ВІДНОСИН УКРАЇНИ

1. Міжцерковні відносини в Православ'ї України як експлікація українсько-російських етнополітичних колізій

В українсько-російських відносинах, особливо в дореволюційні часи, важливу роль відігравала релігійна складова. Ставлення російської влади до Південно-Західної Русі формувалося під впливом кількох нароблених у церковних колах концепцій, які також суттєво вплинули на формування російської національної ідентичності.

Згідно з першою, московські царі, а пізніше – російські імператори, вважалися єдиними легітимними спадкоємцями великих київських князів, а всі землі, що належали колись дому Рюриковичів, розглядалися як їх законне володіння.

Згідно з другою, Московська митрополія, пізніше - Московський патріархат, бачилися природними наступниками стародавньої Київської митрополії, а територія останньої вважалася потенційною канонічною територією Російської церкви.

Згідно з третьою, авторство якої приписують старцю Псковсько-Єлеазарівського монастиря Філофею (бл. 1465-1542 рр.), Москва поставала «третім (і останнім – С.З.) Римом», спадкоємницею імперської традиції і харизми Риму й Константинополя. Ця концепція приписувала владі московських царів універсальний характер, робила їх потенційними верховними володарями християнського (власне - православного) світу.²⁶¹ Невдовзі після її оприлюднення Великий князь Московський Іван IV приймає у 1547 р. титул «царя» (від латинського «цезар»). Тоді ж з'являється легенда про генеалогічний зв'язок великих московських князів з першим римським імператором Октавіаном Августом.

В усіх трьох концепціях Україні і Києву, як духовному центру, відводилося особливе місце, оскільки тут знаходилися нібито витoki і російської монархії, і Російської церкви, і російського народу. Їх віднайдення надавало цілісності і завершеності Російській державі і вважалося поверненням нею своєї законної власності. З цієї точки зору, Україна в будь-

²⁶¹ Ця ідея виразно корелюється з концептом «translatio imperii» («переносу вищої влади»), закоріненому в юдейській есхатології елліністичного періоду, що набув особливої популярності у середні віки. Згідно з ним верховна влада, що має божественне походження, за Божим промислом переходить від одного універсального царства до іншого.

якій державній іпостасі не могла розглядатися Московою як рівноправний партнер. Політика інкорпорації та асиміляції щодо неї, в тому числі й у церковній сфері, виглядала цілком логічною і виправданою, такою, що лише мала усунути місцеві спотворення загальноруської ідентичності та викривлення загальноруського історичного шляху, спричинені тривалим іноземним та іновірним пануванням.

Потрібно відзначити, що ці ідеї й політика з їх реалізації досить часто знаходили сприятливий ґрунт в самій Україні. Москвофільські настрої поширювалися у середовищі духовенства у 20-ті роки XVII ст. у зв'язку з небажанням влади Речі Посполитої визнавати православну ієрархію, висвячену у 1620 році Єрусалимським патріархом Феофаном. Про намір перейти у підданство православного московського царя говорив навіть митрополит Іов Борецький. Особливо поширені ці настрої були у православних монастирях на Лівобережжі.²⁶²

З іншого боку, православний єпископат в Україні в цілому не належав до числа активних прихильників визвольних змагань першої половини XVII ст., займаючи здебільшого досить лояльну або обережно вичікувальну позицію стосовно польської влади. Ієрархи, що дійсно надихали Богдана Хмельницького на боротьбу і сприяли його зовнішньополітичним контактам, були іноземцями – Єрусалимський патріарх Паїсій і Коринфський митрополит Йоасаф. Натомість вищі духовні особи Київської митрополії, зокрема й сам митрополит Сильвестр Косів, на думку М. Грушевського, «не дуже надавалися на роль моральних провідників і протекторів козаччини: вони більш схильні були величати побіди шляхетських героїв над козаками, ніж визвольні подвиги козаччини»²⁶³. Українські православні архієреї, які тривалий час знаходилися під владою і духовним впливом митрополита Петра Могили, поєднаного з аристократією Речі Посполитої родинними зв'язками, відчували більшу соціальну і культурну близькість до правлячих кіл шляхетської Республіки, ніж до козацтва, а тим більше - до Москви. Їх присяга московському царю після Переяславської ради 1654 року була вимушеною і вочевидь відбулася під тиском обставин.

Одразу після Переяславської ради московська влада почала вживати заходів, аби підпорядкувати Київську митрополію Московському патріархату. Представники московського уряду переконували митрополита Сильвестра Косіва, щоб він «став під благословенство» Московського патріарха, але митрополит відмовився, посилаючись на те, що «гетьман посилав бити чолом цареві та піддався з усім запорозьким військом, а він, митрополит, з усім собором бити чолом цареві не посилав і живе з духовними особою ні під чиею владою».²⁶⁴

²⁶² Дорошенко Д.. Нарис історії України. – Львів, 1991. – С. 217.

²⁶³ М. Грушевський. Історія України-Руси. – Т. 8. – К., 1995. – С. 127.

²⁶⁴ Цит. за: О. Лотоцький. Автокефалія, т. II. Нарис історії автокефальних церков. [Репринтне видання]. – К, 1999. – С. 369.

Серед вимог, що їх привіз після смерті Богдана Хмельницького до Чигиринна царський посол Артамон Матвєєв, одна передбачала висвячення новообраного Київського митрополита Московським патріархом. У Переяславських статтях 1659 року, що їх під тиском московської сторони був змушений підписати після свого обрання гетьманом Юрій Хмельницький, також містилася вимога визнання Київським митрополитом зверхності Московського патріарха. Експансіоністська церковна політика Москви увінчалася посвяченням патріархом Московським Йоакимом у Київські митрополити Гедеона Святополка-Четвертинського у 1685 році і одержанням наступного року від патріарха Константинопольського Діонісія відпускної грамоти, якою Київський митрополичий престол уступався Московському патріархату. Успіху цієї політики сприяв опортунізм української православної ієрархії.

Після смерті митрополита Сильвестра Косіва Україна фактично була позбавлена єдиного церковного проводу. Ані митрополита Діонісія Балабана (був ставлеником гетьмана Івана Виговського, мав пропольську орієнтацію), ані митрополита Йосипа Нелюбовича-Тукальського (стояв на самостійницьких позиціях, підтримував гетьмана Петра Дорошенка) не визнавали на Лівобережжі, де вищу церковну владу з 1659 до 1685 року представляли «місцєблюстителі Київської митрополичої кафедри», призначені на цю посаду Московським патріархом – архієпископ Чернігівський і Новгород-Сіверський Лазар Баранович (1659-1661, 1670-1685) і єпископ Мстиславський та Оршанський Мефодій Филімонович (1661-1668).

Як зазначає Н. Яковенко, «підтримка тих чи тих гетьманів на угоду Москві або Варшаві перетворюється на норму поведінки церковних верхів, поглиблюючи розкол у суспільстві, а нерідко й прямо провокуючи конфлікти».²⁶⁵ Навіть питання підпорядкування Київської митрополії Константинопольському чи Московському патріарху часто розглядалося з точки зору особистої вигоди. Особливо характерним у цьому плані був приклад єпископа Мефодія Филімоновича, який послідовно, ще будучи ніжинським протопопом, служив московським інтересам, пізніше домагався від Москви свого призначення на митрополичу кафедру, але довідавшись, що гетьман Іван Брюховецький хоче, аби Київським митрополитом був поставлений хтось з московських єпископів, став противником підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату.

До речі, саме поставлення єпископа на чужій церковній території, як це зробила Московська патріархія з владикою Мефодієм у 1661 році, так само як і підвищення Чернігівського єпископа Лазаря Барановича до архієпископа у 1667 році, суперечило церковним канонам, зате зміцнювало позиції Московського Патріархату в Україні. Те, що зміцнення це відбувалося за рахунок посилення розбрату між українцями на церковному ґрунті, навряд чи

---

²⁶⁵ Яковенко Н.. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2005. – С. 432.

обходило російську церковну і світську влади, які діяли у цьому напрямі в цілковитій злагоді.

Становлення незалежної Української Козацької Держави, за окремими винятками, не належало до пріоритетів єпископату і церковної інтелігенції. Про останнє свідчать «Кройніка з літописців стародавніх» архимандрита Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря Феодосія Сафоновича і «Синопис», авторство якого приписують Іннокентію Гізелю. У «Кройніці» автор, описуючи події Руїни, бере за критерій оцінки діяльності козацької старшини вірність «царю православному», тобто, Московському. У «Синописі» московські царі описуються як єдині законні спадкоємці київських князів, а національно-визвольні змагання і війни трактуються як повернення руських земель під їх владу. Про роль у цих подіях Богдана Хмельницького і козацької старшини автор не згадує взагалі.²⁶⁶

Історична концепція «Синопису», згідно з якою історія України подавалася як частина династичної історії московських царів, а українці та росіяни розглядалися як гілки одного народу, була в основному прийнята російською дореволюційною історіографією і з відповідними поправками перейшла в історіографію радянську. І в сучасній Росії вона все ще значною мірою залишається актуальною.

Характерний приклад протистояння на національно-культурному ґрунті в середині Православної церкви в Україні дають події 1918 року, пов'язані зі спробами проголошення її автокефалії. Категоричне неприйняття автокефалії з боку українського єпископату, очолюваного українофобом і чорносотенцем за переконаннями митрополитом Київським і Галицьким Антонієм (Храповицьким), і патріарха Тихона мало наслідком те, що, незважаючи на активну і принципову позицію в цьому питанні міністра ісповідань О. Лотоцького в Уряді Гетьмана Павла Скоропадського, Православна церква в Україні задовольнилася лише вкрай обмеженою автономією. Декларація про необхідність автокефалії для Української Православної Церкви, виголошена О. Лотоцьким від імені Уряду на Всеукраїнському Соборі 12 листопада 1918 року була сприйнята проросійськими єпископами як порушення свободи Церкви. Вони заявили, що «вбачають більшу свободу Церкви в большевицькій Росії та вважають за краще відокремити церкву від держави в інтересах церковної свободи».²⁶⁷

У 1921 році протиріччя в середині Церкви між проросійськими і проукраїнськими сегментами призвели до розколу. На початку 1921 року патріарх Тихон призначив в Україну свого екзарха, архієпископа Гродненського Михаїла (Єрмакова). В такий спосіб автономія Української Православної Церкви була скасована. Через кілька місяців Всеукраїнський Церковний Собор, який відкрився 14 жовтня 1921 року і на якому не було жодного єпископа, проголосив створення Української Автокефальної

²⁶⁶ Там само., – С. 437

²⁶⁷ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. – Т. IV, Ч. 1. – К, 1998. – С. 54

Православної Церкви, для якої в соборний спосіб були висвячені єпископи і з них обраний глава Церкви митрополит Василь (Липківський). Внаслідок цього в Україні утворилися дві православні юрисдикції.

У міжвоєнний період православні українці були розділені між кількома юрисдикціями в СРСР і Польською Православною Церквою, складаючи 70% її вірних. ППЦ одержала автокефалію від Константинопольського Патріархату ще у 1924 році. Обґрунтування її необхідності мало суто прагматичний характер: зв'язки православного єпископату Польщі з Московською Патріархією були утруднені, і остання перебувала під тиском радянських репресивних органів. Спочатку відповідне прохання було звернене до патріарха Московського Тихона, але він відмовив, обмежившись призначенням екзарха для Православної Церкви в Польщі. Лише після цього було прийняте рішення звернутися до Константинопольського патріарха. Вирішення справи було прискорене арештом патріарха Тихона і передачею більшовиками управління Московською Патріархією т. зв. «Живій церкві» («обновленцям»).

Під час Другої світової війни на окупованій німцями території України діяли Українська Автономна Православна Церква, очолювана митрополитом Олексієм (Громадським), і структури колишньої Польської Православної Церкви начолі з, як його величали, «Адміністратором Святої Автокефальної Православної Церкви на українських землях» митрополитом Полікарпом (Сікорським), призначеним на цю посаду главою ППЦ митрополитом Діонісієм. Перша визнавала зверхність РПЦ на тій підставі, що після розділу Польщі і приєднання західноукраїнських земель до СРСР у 1939 році автокефалія 1924 року нібито втратила чинність, а православні єпископи цих земель підписали декларацію вірності РПЦ. Натомість митрополит Полікарп наполягав на тому, що «автокефалія надана в 1924 року Вселенським патріархом не Польщі, а православної церкві на землях, які входили до складу Польщі, і цієї автокефалії ми не позбавлені через те, що ці землі часово були захоплені безбожними більшовиками».²⁶⁸ Фактично митрополит Полікарп прагнув створити Українську Автокефальну Православну Церкву на канонічних основах. З національної точки зору питання для нього стояло таким чином: «Чи бути нашій Православній Церкві дійсною українською національною Церквою з своєю рідною мовою в богослужінні, Церквою, овіяною традиціями соборно-правними, всією її національно-культурною красою, чи, навпаки, бути їй знаряддям у руках купки москвофілів єпископів для панування над українським народом Москви і духу московського?».²⁶⁹

Відносини між двома юрисдикціями були вкрай загострені. У 1944 році майже всі єпископи Польської Православної Церкви залишили Україну. Практично у той же час Московською Патріархією була ліквідована

²⁶⁸ Цит за: Колодний А.М.. Історія релігій в Україні. [Електронний ресурс], Режим доступу: http://pidruchniki.com.ua/17080803/religiyeznavstvo/rozkol_ukrayinskomu_pravoslavyi_konfrontatsiya_mizh_ogromadskim_pskorskim

²⁶⁹ Там само.

Українська Автономна Православна Церква і відновлений Український екзархат у складі РПЦ.

Як бачимо, розділення в середині Українського православ'я ніколи не мали богословського підґрунтя, як це було у випадку Великого розколу в Росії у другій половині XVII ст. Всі вони були спричинені різними політичними та етнокультурними орієнтаціями українських політичних та церковних еліт, причому одним орієнтиром виступала Росія, іншими, протилежними – самостійне державне і церковне існування або той чи інший рівень інтегрованості у Західний світ. І нині ситуація залишається в загальних рисах такою ж самою, що свідчить про невирішеність проблем внутрішньої соціально-політичної і національно-культурної консолідації Українського народу.

Історія церковних (і політичних) розділень в Україні завжди була й нині залишається досить персоніфікованою. І це цілком природно, адже в часи, коли суспільні і державні форми національного буття зазнають трансформацій, не є цілком завершеними і усталеними, посилюється роль особистості. Тим не менше, як слушно зазначав професор А. Колодний, «стан в Православ'ї України слід розглядати в історичних та геополітичних вимірах відносин Україна – Росія, а не з'ясовувати в його наявності якогось суб'єктивного чинника».²⁷⁰

На нашу думку, зовсім не випадково 1989 рік, рік прийняття Декларації про державний суверенітет України, став роком відродження в Україні Української Автокефальної Православної Церкви, главою якої був обраний у 1990 році патріарх Мстислав – предстоятель УПЦ в США. Керівництво Українського екзархату РПЦ негативно поставилося до нової православної структури, водночас вживаючи заходів щодо збільшення своєї самостійності. Ці заходи увінчалися успіхом. 27 жовтня 1990 року патріаршим томосом Український екзархат РПЦ був проголошений незалежною і самостійною в управлінні Українською Православною Церквою.

Після проголошення Акту про державну незалежність України, 6 -7 вересня 1991 р. в Києві відбувся архієрейський собор УПЦ, на якому було вирішено скликати в Києві 1-3 листопада 1991 року наступний собор і поставити на ньому питання про необхідність автокефалії УПЦ. Собор відбувся у запланований час. Він прийняв звернення до патріарха Алексія II та єпископату РПЦ з проханням про дарування УПЦ повної канонічної незалежності – автокефалії. Враховуючи те, що на той час і в Росії, і в Україні вже почалася пропагандистська кампанія проти митрополита Філарета, собор в окремому визначенні заявив, що відкидає всі звинувачення на адресу предстоятеля УПЦ МП і підтверджує його обрання. На цю обставину варто звернути увагу, оскільки через п'ять місяців ті ж самі єпископи звернулися до тієї ж інстанції із заявою про недовіру митрополиту Філарету, при тому, що

²⁷⁰ Цит. за: Саган О. Стан православ'я в Україні як відображення його історії... – С. 222.

він за цей час не зробив нічого, що суперечило б рішенням листопадового собору, а навпаки - домагався їх реалізації.

23 січня 1992 року єпископи УПЦ МП надіслали звернення до патріарха Алексія II і Священного синоду РПЦ з проханням прискорити розгляд документів собору УПЦ МП про автокефалію. 31 березня – 4 квітня 1992 року відбувся Архієрейський собор РПЦ, на якому, згідно з попереднім рішенням Священного синоду РПЦ, мало розглядатися звернення єпископату УПЦ МП від 3 листопада 1991 року. Однак замість цього на розгляд собору була винесена особиста справа митрополита Філарета і йому була висунута вимога – на найближчому архієрейському соборі УПЦ МП подати у відставку.

Митрополит погодився піти у відставку після того, як, згідно з діючим статутом УПЦ МП, буде обраний її новий предстоятель. Водночас він просив не відправляти його за штат і дозволити продовжувати архієрейське служіння. Йому було обіцяно, що він зможе це робити на іншій єпископській кафедрі в Україні.

Після повернення до Києва митрополит Філарет відмовився скласти з себе повноваження предстоятеля УПЦ МП. 27-28 квітня 1992 року в Харкові незаконно, в порушення діючого Статуту Церкви (що визнала тоді навіть Верховна Рада України і її рішен), відбувся архієрейський собор УПЦ МП, який так само незаконно (знову ж з порушенням Статуту) змістив митрополита Філарета з посади і обрав предстоятелем УПЦ МП митрополита Новочеркаського Володимира (цебто архієрея закордонного, а не цієї Церкви). 11 червня 1992 року на архієрейському соборі РПЦ митрополит Філарет був позбавлений всіх ступенів священства. На антизаконні підспудні дії т.зв.Харківського собору зреагувала частина єпископату і тисячне священство УПЦ МП. 25 червня 1992 року було проголошене об'єднання УПЦ (тієї її частини, яка залишилася вірною митрополиту Філарету і визнавала його своїм главою) та УАПЦ й створення Української Православної церкви Київського патріархату, предстоятелем якої було визнано патріарха Мстислава – главу УПЦ США..

Таким чином, Харківський собор не лише не «вилікував розкол», як стверджують нині його апологети, а навпаки - спровокував його. Можна по-різному оцінювати дії митрополита Філарета у 1992 році, однак цілком очевидно, що його попередні заходи, спрямовані на здобуття для УПЦ МП автокефалії і, до речі, підтримані практично всіма тодішніми єпископами УПЦ МП, були цілком прозорими і не виходили за рамки канонів. В разі ж одержання автокефалії питання розколу в Україні взагалі було б зняте з порядку денного, оскільки тоді УАПЦ не мала б жодної підстави не приєднатися до канонічно незалежної УПЦ.

Харківський собор, який проводився під явним зовнішнім тиском і з порушеннями статуту УПЦ МП, виявив: наскільки мало Московська Патріархія рахується із задекларованою нею ж у патріаршому томосі самостійністю цієї Церкви у внутрішньому управлінні; наскільки залежний

український єпископат від волі московського керівництва. Адже, нагадаємо знову, ті єпископи, які п'ять місяців тому у своїй переважній більшості підтримали ідею автокефалії і офіційно висловили довіру своєму предстоятелю, спекулятивно зреклися одночасно і його, і перспектив канонічної незалежності своєї Церкви. Те, що архієрейський собор УПЦ МП не прийняв до уваги думки державного керівництва України, висловленої у телефонній розмові тодішнього Президента України Л. Кравчука з митрополитом Харківським Никодимом, свідчило не стільки про його незалежність від української світської влади, скільки про наявність більш потужних важелів тиску на нього. Вони знаходилися в Москві, своє прислужництво якій (а не Україні) виявив тоді у своїй більшості єпископат УПЦ МП.

Події 1992 року мали такі наслідки. В Україні залишилося одне з найпотужніших джерел впливу Росії на її духовне життя та суспільну думку, адже РПЦ дедалі більше усвідомлює себе національною і державною Російською Церквою, активним чинником просування інтересів Російської Федерації у світі й, зокрема, на пострадянському просторі.

Внаслідок розколу Українського православ'я значна частина населення країни була релігійно дезорієнтована, що зумовило значні успіхи в Україні, особливо у великих містах, місіонерської діяльності нетрадиційних конфесій.

Розкол також опосередковано сприяв загостренню конфліктів між православними і греко-католиками в Західній Україні з приводу розподілу храмів. У 1992-1993 роках це навіть загрожувало дестабілізацією суспільно-політичної ситуації в регіоні. Очевидці тих подій відзначають, що якби тискові греко-католиків протистояла єдина церковна структура, а не розокремлені, дезорієнтовані парафії з деморалізованими від частотої зміни юрисдикцій священиками, то згадане питання вирішувалося б значно цивілізованіше.

Церковний розкол й донині залишається найбільш серйозною і болючою проблемою у релігійному житті України. Хоча за 20 років незалежної України було здійснено чимало спроб його подолання, можна констатувати, що дієвих механізмів для цього не було і не могло бути вироблено, оскільки ніколи не існувало навіть спільного бачення цієї проблеми різними православними юрисдикціями.

Говорячи нині про відносини церковних юрисдикцій в середині Українського православ'я, ми маємо насамперед відносини в трикутнику УПЦ МП – УПЦ КП – УАПЦ. Решта православних юрисдикцій в Україні займають маргінальне становище. Головними суб'єктами цих відносин у середині країни є УПЦ МП і УПЦ КП, а за межами України – Московський і Константинопольський Патріархати. УАПЦ займає проміжне становище і в цілому грає деструктивну роль своєю протидією УПЦ КП та заграваннями з УПЦ МП, розколюючи «фронт» українського руху за церковну автокефалію, вносячи в міжцерковні відносини елемент невизначеності та непередбачуваності.

Протистояння УПЦ КП та УПЦ МП є протистоянням етнополітичних та етнокультурних ідентичностей – власне української та проросійської (в різних її модифікаціях – від помірковано патріотичної «малоросійської» до російсько-імперської). Тому порозуміння між ними ускладнюється вже на ментальному рівні. Крім того, в поглядах їх вірних існують значні еклезіологічні розбіжності.

УПЦ КП та УПЦ МП по різному ставляться до перспектив набуття автокефалії. Якщо Київський Патріархат вже нині називає себе Автокефальною Церквою, якій бракує лише зовнішнього визнання, то УПЦ МП нині вважає набуття автокефалії і самі заходи щодо цього передчасними.

УПЦ КП та УПЦ МП принципово по різному бачать способи набуття автокефалії. УПЦ МП вважає, що остання має надаватися Церквою-Матір'ю, УПЦ КП – що вона повинна самопроголошуватися, а інші Церкви, в тому числі, й Церква-Мати, можуть її лише визнати.

УПЦ КП та УПЦ МП не визнають одна одну Церквами. Позиція УПЦ КП, виражена у згаданій вже Історико-канонічній декларації, є більш поміркованою: вона вважає, що «УПЦ МП», як церковно-адміністративна структура, не може називатися Церквою, бо вона не має статусу ні автокефальної, ні автономної, а тим більше – Помісної Церкви»²⁷¹. Тобто, причиною невизнання УПЦ МП Церквою є в даному разі невизначеність її канонічного статусу. При цьому не піддіється сумніву канонічність її священства та благодатність – таїнств. Натомість для УПЦ МП УПЦ КП є лише «організацією світських людей в священницькому одязі», позбавленою будь-якої благодатності²⁷².

22 листопада 2006 р. було прийняте «Звернення Священного Синоду УПЦ МП до Президента України Віктора Ющенка, Голови Верховної Ради України Олександра Мороза та народних депутатів України, Прем'єр-міністра України Віктора Януковича та Уряду України, до вірних Української Православної Церкви та до тих, хто перебуває поза спасительної огорожі Православної Церкви в Україні, до всіх громадян України, кому не байдужа доля Українського Православ'я – невід'ємної складової нашої самобутності та основного історичного фактора державотворення України». В ньому, зокрема, було сказано: «Варто усвідомити, що в Україні не існує трьох гілок Православ'я, як про це інколи говорять. Не існує трьох Православних Церков чи юрисдикцій, які ворогують між собою. Церквою Христовою в Україні є лише Українська Православна Церква. Решта – це миряни цієї ж Церкви, які маємо надію, тимчасово чи то з власної волі, чи будучи зваблені, перебувають

²⁷¹ «Київський Патріархат – Помісна Українська Православна Церква»: Історико-канонічна декларація Архієрейського Собору Української Православної Церкви Київського Патріархату від 19 квітня 2007 року. – К., 2007. – С. 152.

²⁷² Звернення єпископату Української Православної Церкви та ієрархів Помісних Православних Церков до Президента, членів Уряду та народних депутатів України [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Української православної церкви. – 2006, 11 липня – Режим доступу: <http://orthodox.org.ua/uk/node/195>

поза її межами та позбавлені повноцінного благодатного евхаристичного спілкування зі всім Православним світом»²⁷³.

На такому ґрунті неможливе не лише порозуміння між УПЦ МП та УПЦ КП, а й повноцінні переговори між ними. Намагання державної влади взяти на себе посередницькі функції завжди викликали в УПЦ МП опір. Так, на архієрейському соборі УПЦ МП, що відбувся 24 січня 2007 року, була заслухана інформація «про офіційне звернення Президента України Віктора Ющенка до Предстоятеля та Священного Синоду Української Православної Церкви щодо створення спільної з представниками УПЦ-КП комісії, яка б зайнялася вирішенням проблемних питань стосовно розвитку православ'я в Україні», і прийняте ним рішення: «Утриматися від участі у створенні подібної комісії».²⁷⁴

Знаючи історію питання, можна припустити, що в обох зазначених випадках воля архієреїв УПЦ МП скеровувалася інтересами Московського Патріархату: останній справедливо вбачає у створенні в Україні єдиної Помісної Православної Церкви небезпеку появи потужного конкурента собі у Вселенському Православ'ї, а відтак не може не бути зацікавлений у консервації стану розколу, який нібито не дозволяє навіть ставити питання про автокефалію УПЦ МП. На архієрейському соборі РПЦ 13-20 серпня 2000 року було створено надійний запобіжник від можливості (втім, цілком ілюзорної) проголошення УПЦ МП автокефалії: *собор ухвалив поправку до Статуту РПЦ, що передбачала право українських єпископів у спірних питаннях напряму апелювати до Московського Патріархату*. Таким чином не лише суттєво обмежувалася незалежність у внутрішньому управлінні УПЦ МП, а й закладалася «міна» під її ієрархічний устрій: в разі прийняття архієрейським чи помісним собором УПЦ МП неприйнятних для Московської Патріархії рішень, для останньої не складе проблеми інспірувати звернення до самої себе частини єпископів УПЦ МП, а на решту накласти канонічні заборони чи, у крайньому випадку, оголосити розкольниками.

До речі, на тому ж соборі були ухвалені й «Основи соціальної доктрини УПЦ», згідно з якими Церква може відмовити державі у покорі, якщо держава відверто обстоюватиме певні права. У засобах масової інформації, в тому числі й апологетами нерозривної єдності УПЦ МП та РПЦ, було відзначено, що це положення «Основ соціальної доктрини» безпосередньо стосується України (де держава час від часу робить спроби виправити ненормальну ситуацію в Українському православ'ї). Тому жести доброї волі в бік УПЦ КП з боку УПЦ МП, які мали місце в останні роки, не можна

²⁷³ Звернення Священного Синоду УПЦ від 22 листопада 2006 року [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Української православної церкви. – Режим доступу: <http://orthodox.org.ua/uk/node/834>

²⁷⁴ Відбувся Архієрейський Собор Української Православної Церкви [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Української православної церкви. – Режим доступу: <http://orthodox.org.ua/uk/novini/tserkva/2007/01/25/1025.html>

сприймати надто серйозно. Вони вочевидь розраховані на «внутрішнє споживання» українською церковною та навколоцерковною публікою.

Характерно, що у своїй доповіді на архієрейському соборі РПЦ, який проходив у Москві на 2-4 лютого 2011 року в частині, присвяченій церковному розколу в Україні, митрополит Володимир відзначив, як «втішну тенденцію», перехід в УПЦ МП окремих парафій і священників УПЦ КП, а також дав високу оцінку роботі комісії Міжсоборної Присутності РПЦ з питань протидії церковним розколам та їх подолання, але жодним словом не згадав про створену рішенням Священного Синоду УПЦ МП від 9 вересня 2009 року робочу групу, на яку покладено відповідальність за підготовку діалогу з представниками УПЦ КП. Втім, діяльності цієї групи заздалегідь були поставлені чіткі межі, окреслені у виступі митрополита Володимира на церемонії присвоєння ступеня почесного доктора Християнської богословської академії у Варшаві, 18 лютого 2008 року: «Чітко дотримуючись канонічної традиції, ми не можемо вести офіційний і повноцінний діалог з УПЦ КП доти, поки її глава не приніс покаяння в гріху розколу перед Матір'ю-Церквою і перебуває під анафемою».²⁷⁵ Отже, першою перешкодою для діалогу є принципове неприйняття УПЦ МП патріарха Філарета. Треба гадати, що виголошення йому анафеми у 1997 році переслідувало мету загнати проблему українського православного розколу у глухий кут і що, не можна тут це не сказати, цієї мети ініціаторам анафеми все ж не вдалося досягнути.

Другою перешкодою для діалогу є принципова відмінність позицій УПЦ МП та УПЦ КП щодо створення в Україні Помісної Православної Церкви. Якщо для УПЦ КП це залишається стратегічною метою, то УПЦ МП в особі митрополита Володимира вважає, що ця мета вже давно досягнута: «Українська Православна Церква має сьогодні такі канонічні права, які є цілком аналогічними правам Помісної Церкви, а її статус відповідає статусу, який вона мала за часів святителя Петра Могили. Більше того, порівняльний аналіз канонічних прав Української Церкви, що сьогодні є самокерованою Церквою у складі Московського Патріархату, і канонічних прав автокефальної Елладської Православної Церкви свідчить про те, що наші реальні права навіть більші від тих, які має автокефальна Церква Греції».²⁷⁶

Третьою перешкодою є цілковита залежність позицій УПЦ МП щодо шляхів подолання розколу та інших внутрішніх проблем українського Православ'я від думки Московського Патріархату: «Якщо проаналізувати документи УПЦ від часів Харківського Архієрейського Собору, то можна

²⁷⁵ Виступ митрополита Володимира на церемонії присвоєння ступеня почесного доктора Християнської богословської академії у Варшаві, 18 лютого 2008. Офіційний сайт УПЦ. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.uaorthodox.info/ua/catalog/Publikatsiyi/Daydzhest/Ukrayinska_Pravoslavna_TSerkva_sogodennya_i_perspektivi.html

²⁷⁶ Там само.

побачити, що позиція єпископату УПЦ з проблеми канонічного статусу нашої Церкви цілком відповідає позиції кириархальної Церкви, зокрема, позиції Святійшого Патріарха Московського і всієї Русі Олексія II. По-перше, ми вважаємо, що обговорення проблеми канонічного статусу має відбуватися виключно у богословській площині, уникаючи будь-якої політизації цього внутрішньоцерковного питання. По-друге, оскільки більшість кліриків та вірних УПЦ сьогодні задоволені нинішнім статусом УПЦ, ми переконані, що розглядати питання його вдосконалення потрібно лише у контексті подолання розколу в Українському Православ'ї. По-третє, на нашу думку, проблема вдосконалення канонічного статусу УПЦ та механізм її вирішення має бути погоджена кириархальною Церквою з Православною Півнотою».²⁷⁷

Згадані вище тези в загальному вигляді були викладені у відповідях Священного Синоду УПЦ на звернення Синоду та єпископату УПЦ КП від 14 грудня 2007 року та на «Звернення Архієрейського Собору УАПЦ до Помісного Собору УПЦ» від 27 листопада 2007 року.²⁷⁸

Заведенню ситуації розколу у глухий кут відверто сприяють проросійські біляцерковні та політичні сили в Україні за підтримки російських церковних та політичних кіл, які бачать в розколі засіб утримання України у сфері впливу Російської Федерації. Тому на ситуацію в Українському православ'ї після здобуття Україною незалежності, на відносини між церквами Київської традиції, а також між ними, з одного боку, і РПЦ та УПЦ МП, з іншого, не могли не вплинути відносини між Україною та Російською Федерацією, як на міждержавному рівні, так і на рівні політичних та громадських кіл обох держав. Про те, що задана політика є не ситуативною, а розробленою на далеку перспективу, свідчать ще слова з доповіді патріарха Московського і всієї Русі Олексія II на архієрейському соборі РПЦ 18 лютого 1997 року: «Як частину миротворчої місії наша Церква розглядає і свою участь в інтеграційних процесах у рамках СНД, спрямованих на відновлення і зміцнення традиційних економічних, політичних, духовних, культурних та інших взаємозв'язків між народами, що колись склали єдину державу».

При цьому УПЦ МП зберігає стабільний вплив на суспільно-політичну ситуацію в Україні, що забезпечується такими чинниками і засобами, зокрема, як потужна й розгалужена адміністративна структура, інформаційна підтримка з-за кордону засобами друкованих та електронних ЗМІ, достатньо великим й стабільним «лоббі» в органах державної влади, в тому числі й на найвищих рівнях.

²⁷⁷ Там само.

²⁷⁸ Докладно див.: Священний Синод Української Православної Церкви готовий піти на церковну ікономію заради подолання розколу. [Електронний ресурс], Режим доступу: http://orthodoxy.org.ua/uk/mijkonfesiyni_vidnosini/2008/07/17/17403.html; Священний Синод УПЦ відповів на звернення Архієрейського Собору УАПЦ: [Електронний ресурс], Режим доступу: http://orthodoxy.org.ua/uk/mijkonfesiyni_vidnosini/2008/07/17/17407.html

УПЦ КП за роки свого існування домоглася посилення своїх позицій у релігійному та, певною мірою, суспільному житті країни. В цьому плані необхідно відзначити кроки, зроблені її керівництвом для подолання створеного у масовій свідомості стереотипу УПЦ КП як «розкольницького угруповання». Офіційне визнання канонічності Київського Патріархату могло б значно збільшити кількість його вірних та прихильників. Позитивним для УПЦ КП є й те, що вона витримала випробування, пов'язані з анафематствуванням патріарха Филарета у 1997 року і змогла значною мірою пом'якшити негативні наслідки цієї акції різними заходами власної позитивної діяльності.

Кардинальним для УПЦ КП є питання визнання канонічної автокефалії. Певний час надії на це пов'язувалися з Константинопольським патріархатом. Але останній проводив щодо Українського православ'я двоїсту, непослідовну політику – від визнання УПЦ МП єдиною канонічною православною церквою в Україні (під час візитів Константинопольського патріарха Варфоломія I до Російської Федерації у 1993 році та в Україну у 1997 році) до невизнання її самостійною Церквою взагалі (у 2000 році у відповідь на звернення до патріарха Варфоломея I архієрейського собору УПЦ МП із закликом не втручатися в її внутрішні справи). Так само недостатньо визначеним та послідовним було ставлення Константинопольського патріарха до УПЦ КП та УАПЦ, зокрема до їх канонічного статусу та подальших перспектив існування.

Внаслідок цього з другої половини 90-х років м. ст. ставлення керівництва УПЦ КП до Константинопольського Патріархату стає більш прохолодним, зокрема у зв'язку з прийняттям патріархом Варфоломієм I у березні 1995 року під свій омофор УПЦ в США та УАПЦ в діаспорі, які знаходилися у молитовному єднанні з УПЦ КП. Неоднозначно був сприйнятий в УПЦ КП той факт, що за рішеннями Помісного собору УАПЦ 14-15 вересня 2000 року її «духовним опікуном» став митрополит УПЦ в США Константин (Баган). Внаслідок цього акту УАПЦ опосередковано посилила свій зв'язок з Константинопольським Патріархатом і стала з інших позицій дивитися на можливість об'єднання з УПЦ КП.

Після цього патріарх Філарет у своїх виступах, та інтерв'ю став усе частіше використовувати ідею пріоритетності самовизнання для вірних УПЦ КП і вже не ставив набуття його Церквою канонічної автокефалії в пряму залежність від рішень Константинопольського Патріархату. Натомість ним була розгорнута діяльність із встановлення контактів з іншими невизнаними православними юрисдикціями – Білоруською Автокефальною Православною Церквою, Болгарською Православною Церквою начолі з патріархом Піменом (нині покійним), Македонською Православною Церквою, прийняття під свій омофор грецьких єпископів-старостильників, створення єпархій УПЦ КП в Росії тощо.

Однак в Історико-канонічній декларації архієрейського собору УПЦ КП від 19 квітня 2007 року говориться, що «зараз Київський Патріархат

очікує визнання автокефалії з боку Константинопольської Матері-Церкви, до якої в статусі Митрополії Українська Церква належала з 988 р. до 1686 р.»²⁷⁹

Залишаються складними і неоднозначними відносини УПЦ КП з УАПЦ. Остання тривалий час після Об'єднавчого собору 1992 року була позбавлена юридичного статусу. Пізніше відносини між ними налагодилися і навіть постало питання про започаткування процесу об'єднання під опікою Константинопольського Патріархату, про що 8 листопада 2000 року в Стамбулі, в резиденції патріарха Варфоломея I була підписана відповідна угода. Але внаслідок низки причин ця ідея не була реалізована.

У 2005 року переговорний процес між УПЦ КП та УАПЦ був відновлений, навіть називалася дата Об'єднавчого собору – 19 листопада того ж року. Але переговори виявилися безрезультатними, в чому сторони звинуватили одна одну.

Впродовж останніх років УАПЦ пережила низку розколів, внаслідок яких утворилися УАПЦ-КП Синодальна, Українська Автономна Православна Церква, УАПЦ (оновлена). Всі ці церкви є малочисельними і вплив деяких з них на релігійну ситуацію в країні практично дорівнює нулю. Ця тенденція розпаду свідчить про відсутність в УАПЦ консолідуючого начала, що навряд чи можна пояснити соборними принципами, на яких базується її церковна модель. Адже соборність є однією з головних рис православної церковності, однак вона повинна не суперечити єдності з головних питань церковного життя і врівноважуватися авторитетом єпископів і предстоятеля Церкви.

Обрання у 2009 році патріархом Московським і всієї Русі митрополита Смоленського і Калінінградського Кирила (Гундяєва), а Президентом України у 2010 році Віктора Януковича суттєво вплинули на ситуацію в Українському православ'ї. Другий момент є не менш важливий, ніж перший, оскільки, «оцінюючи нинішній стан православ'я в Україні і загалом Вселенського Православ'я, слід взяти до уваги його чітку прив'язаність до державної влади. Православ'я продовжує існувати в умовах відчуженості, а то навіть і тісної залежності його інституційного (а подеколи – догматично-канонічного чи обрядового) розвитку від позиції влади».²⁸⁰

Патріарх Кирило, на відміну від свого попередника, обрав на українському напрямі наступальну тактику. За два неповні роки свого перебування на посаді він відвідав Україну чотири рази, причому кожного

²⁷⁹ «Київський Патріархат – Помісна Українська Православна Церква»: Історико-канонічна декларація Архієрейського Собору Української Православної Церкви Київського Патріархату від 19 квітня 2007 року. – К.: Видавничий відділ УПЦ-КП, 2007. – С. 21

²⁸⁰ Саган О. Стан православ'я в Україні як відображення його історії // Україна релігійна. Колективна монографія. Книга перша: Стан релігійного життя України. – К., 2008. – С. 220.

разу його приїзд набував форми масштабного публічного політично-церковного дійства і ніс нові месіджі українським православним, і не лише православним. Одним з найбільш резонансних стало виголошення тези про «русский мир» як простір, де панує православна віра, російська мова і культура. Даний концепт корелюється з концептом «русского геокультурного мира», який, за словами його теоретиків, «є ніщо інше, як заявка російської культури на участь у процесі позитивної трансформації світогляду («миропорядка») з метою недопущення його зісковзування у похмуру безодні постісторії».²⁸¹

Більш прагматичними корелятами цих концептів є інтеграційні проекти, які періодично ініціюються Москвою з метою об'єднати пострадянський простір під егідою Росії. І сам патріарх Кирило неодноразово наголошував саме на інтеграційному аспекті «русского мира», протиставляючи його Європейському Союзу. Аналогом «русского мира» виступає «Святая Русь», яка, за словами патріарха, є «унікальним цивілізаційним проектом», і ядром якої, на його думку, є Росія, Україна і Білорусь.

Хоча застосування до поняття «Святой Руси» визначення «проект» може викликати певні сумніви з православної точки зору, воно звучить цілком коректно і сучасно для прагматичних вух російських політиків та їх українських союзників, яких чимало і в законодавчій і у виконавчій владі.

Якщо узагальнити ідейний багаж закордонних і вітчизняних апологетів «русского мира» і «Святой Руси», то його можна звести до наступних тез:

1. Російський, білоруський та український народи одвічно склали культурну й духовну цілісність. Відтак всі історичні пошуки власної національної ідентичності українців є зловмисними спробами розірвання даної цілісності, як правило, інспірованими з-за кордону, деструктивними за своєю суттю, результати яких не можуть бути органічними і довготривалими.
2. Лише духовна і політична орієнтація на Росію є природною для українців. Всі інші зовнішні орієнтації, рівно ж як і орієнтація лише на власні традиції, є протиприродними, штучними, такими, що суперечать інтересам Українського народу. Відтак представники цих орієнтацій – від гетьмана Івана Мазепи до сучасних націонал-демократів – розглядаються як антинародні сили, сепаратисти і відщепенці, позбавлені будь-яких моральних чеснот.
3. Захід є уособленням усього злого і руйнівного для православної цивілізації, причому це є його іманентною якістю. Самен із

²⁸¹ Градировский С., Межуев Б. Русский мир как объект геокультурного проектирования. [Електронний ресурс], Режимдоступу: <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/2006/64>

Заходу приходили на православний Схід усі нещастя та загрози – від хрестоносців до штрих-кодів, що нібито містять у собі апокаліптичне «число Звіра».

4. До загроз православній цивілізації відносяться також лібералізм і демократія. Спасіння бачиться у відновленні монархії російського зразка. Останні роки в УПЦ МП активно культивується поклоніння «царственным мученикам» – останньому російському імператору Миколі II та членам його сім'ї, розстріляним комуністами у 1918 році. Церковні ходи на їхню честь відбувалися у Києві та інших містах України.
5. Автокефалія УПЦ МП є неприпустимою. Повинна зберігатися єдина Російська Православна Церква як дійсний центр Вселенського Православ'я (аби вона врешті-решт стала такою й офіційно, проводиться цілеспрямована дискредитація «першого за честю» з глав православних церков, Константинопольського патріарха). Для деяких квазіцерковних діячів в Україні здається надмірним і той рівень самостійності, що його одержала УПЦ МП у 1990 р. Так, у заяві прес-служби Союзу православних громадян України від 11 липня 2007 року з приводу можливості одержання УПЦ МП статусу автономної Церкви говорилося наступне: «Канонічна автономія – це фатальний крок, який зробить шлях до повного відокремлення від Московського Патріархату незворотнім... Завдяки нинішнім «надправам» УПЦ вже послаблені її зв'язки з... Російською Церквою. Тому затвердження «канонічної автономії» обернеться катастрофою канонічного Православ'я. Але апетитів розкольників це не вгамує, бо їх умовою є цілковитий розрив з Російською Церквою».²⁸²

Зустрічаючись із учасниками лютневого 2011 року Архиєрейського собору РПЦ, якому, до речі, В.Янкович надіслав своє тепле вітання, Президент Росії Дм. Медведев сказав, що держава поки що недостатньо ефективно працює із співвітчизниками за кордоном і в цьому потребує підтримки Церкви Московського Патріархату. «Церква має консолідувати багатомільйонний «русский мир» за кордонами Росії», - наголосив він.

Отже, новий виток церковної політики Московського Патріархату має підтримку й зорієнтованість державної влади Російської Федерації, оскільки цілком відповідає її імперсько-інтеграціоністським планам на пострадянському просторі, і знаходить розуміння та співчуття в досить широких церковних, громадських і політичних колах в Україні. Це, а також переорієнтація української державної влади на одну з українських

²⁸² Заявление Союза Православных граждан Украины. Единое Отечество [Електронний ресурс] / Сайт Одесской региональной общественной организации «Единое Отечество». – 2007, 11 липня. – Режим доступу: <http://www.otchestvo.org.ua/main/20077/1115.htm>

Православних Церков, причому найбільш далеку від національних традицій, може не лише погіршити релігійну ситуацію в Україні, а й негативно вплинути на її суспільно-політичний розвиток, а відтак і національну безпеку, зокрема, поглибивши напругу і протистояння в суспільстві.

В будь-якому разі перспективи здобуття церковної єдності в Українському православ'ї знову відсуваються в далеку, фактично, вже примарну перспективу.

2. Московсько-Православна цивілізація та її сліди в Україні

Тема, що пропонується до розгляду, має свою особливу значущість. Важлива як історична даність доленосної ваги, вона дедалі частіше і нагальніше постає як дилема дня сьогоднішнього, есплікуючись на життєві реалії загальнодержавного значення. Достатньо згадати відзначення 1020-ліття Хрещення Руси-України або візити патріарха Російської Православної Церкви Кирила в Україну 2009 та 2010 років, щоб в тому наочно пересвідчитися. Адже саме ці сутнісно важливі події оприявнили глибинну незіставність підходів, поглядів, позицій та оцінок як на історичне минуле українського та російського народів, так і на потреби їх нинішнього чи ж перспективи майбутнього розвитку. Відмінністю підходів до з'ясування наслідків кількавікового перебування переважної більшості українських земель під державним скіпетром Російської імперії (як і в складі СРСР!) позначений також науковий доробок учених різних галузей гуманітарного знання, який уже встиг скластися у певні дисциплінарні модули з їх історичними, лінгвістичними, етнологічними, культурологічними, політологічними, богословськими та релігієзнавчими специфікаціями. При цьому, не зважаючи на всебічне осмислення різномірних аспектів українсько-російського минулого, яке мало б сприяти зближенню позицій, нерідко впадає у вічі принципова порізненість оцінок та висновків, одні з яких вибудовуються на позитивному базисі українсько-російських відносин, тоді як інші зводяться до наголошення їхньої згубності. Як наслідок, проблематичний дискурс теми уже встиг зростися з раціями спекулятивної властивості, немало з яких перетворилися на політико-ідеологічні аргументи непримирених і, що найприкріше, непримирених опонентів.

Що ж до правомірності використання терміну «цивілізація» в його конкретному співвіднесенні, то, не вдаючись до його обґрунтування, тільки зазначимо, що в науці нині розрізняють універсалістські, стадіальні та локальні цивілізаційні типи, в контексті яких важливо усвідомлювати, що:

- згідно з універсалістським трактуванням, цивілізація є способом «негентропійної самоорганізації великих соціальних систем, які